

Ks. Krzysztof SZWARC

## CHRYSTUS ROMANO GUARDINIEGO OSOBA I CZYN

Treść: 1. Romano Guardini jako teolog i duszpasterz; 2. Jezus Chrystus – Droga, Prawda i Życie – jako *universale concretum*; 3. Nowość uprawianej przez Guardiniego teologii; 4. Chrystus szansą pełnej humanizacji życia człowieka; 5. Teologiczne intuicje Guardiniego we współczesnej teologii.

Niemiecki teolog, włoskiego pochodzenia – Romano Guardini – w Dziele i Osobie Jezusa Chrystusa dostrzega istotę chrześcijaństwa<sup>1</sup>, tworząc uniwersalną i fundamentalną kategorię interpretacji świata i człowieka w świecie. Zarazem precyzyjnie i teologicznie uzasadnia, że Jezus Chrystus w swym bosko-ludzkim bycie i historiozbawczym oddziaływaniu jest *universale concretum* bosko-ludzkiej jedności, że będąc drogą, prawdą i życiem – jak sam mówi o sobie – zachęca człowieka do relacji osobowych z Nim.

Guardini w oparciu o autodeklarację Jezusa *Ja jestem drogą, prawdą i życiem* (J 14, 6) konstruuje chrystologię, która będąc *nauką wiary* udziela odpowiedzi na egzystencjalne wątpliwości i pytania człowieka. Związek naukowej refleksji z pewną pozanaukową oryginalnością polegającą na osobowej relacji z Chrystusem, jako swym osobowym a nie jedynie rzeczowym przedmiotem zainteresowań, prowadzi Teologa do integralnego ujęcia uprawianej przez Niego chrystologii. Taka bowiem chrystologia ma realny wpływ na życie człowieka. Prowadzi bowiem do Chrystusa, który jest trwałą gwarancją jedności bosko-ludzkiego życia.

### 1. Romano Guardini jako teolog i duszpasterz

Guardini jest uważany za jednego z najwybitniejszych teologów minionego stulecia<sup>2</sup> Zaliczany do grona prekursorów Soboru Watykańskiego II – zwłaszcza w dzie-

---

<sup>1</sup> R. GUARDINI, *Das Wesen des Christentums*, Würzburg 1938.

<sup>2</sup> J. MISIUREK, "Guardini Romano", w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 6, kol. 369-372; A. ANDERWALD, "Guardini Romano", w: *Leksykon Teologii Fundamentalnej*, red. M. Rusecki, Lublin-Kraków 2002, 444-445; J. W. KOWALSKI, "Nowe kierunki w teologii. Romano Guardini", *Znak* 5(1950) nr 3, 194-206; D. KOWALCZYK, "Rozmowy o Bogu", w: red. J. MAJEWSKI, J. MAKOWSKI, *Leksykon wielkich teologów XX/XXI wieku*, Warszawa 2003, 117-123; M. JAWORSKI, "O tej książce i jej autorze", w: R. GUARDINI, *Koniec czasów nowożytnych*, tłum. J. Bronowicz, Kraków 1969, 6-13; Cz. S. BARTNIK, *Formacja światopoglądowa Niemieckiego Ruchu Młodzieżowego w publikacjach Romano Guardiniego*, Lublin 1991, 7-15; M. WOLICKI, "Słowo o Autorze", w: R. GUARDINI, *O duchu liturgii*, tłum. M. Wolicki, s. 12-34; Z. MIEDZIŃSKI, "Stulecie urodzin Ks. Romano Guardiniego", *Życie i Myśl* 34(1985) z. 6, 107-110; T. DZIDEK, "Romano Guardini", w: TENŻE, *Mistrzowie teologii. Prezentacja – antologia tekstów – dyskusja*, Kraków 1998, 559-584; J.L. ILLANES, J.I. SARANYANA, *Historia Teologii*, Kraków 1997, 452-454.

dzinie eklezjologii i odnowy liturgicznej. Jednak Arno Schilson określa go jako *bekannte Unbekannte*. Rzeczywiście i niestety „znany nieznanym” myśliciel minionego wieku pozostaje w sferze mglistej znajomości. Wielki dorobek myśli jaki po sobie pozostawił jest we współczesnej myśli teologicznej jedynie cytowany, aniżeli krytycznie „przepracowany” Tymczasem przemyślenia Guardiniego na temat relacji Kościoła i społeczeństwa, teologii i filozofii, pedagogiki i ruchu młodzieżowego nie zamykają się jedynie do Jego epoki, lecz mają i dziś wiele do powiedzenia współczesnemu człowiekowi. Guardini proponuje chrześcijański ogląd świata (*Christliche Weltanschauung*<sup>3</sup>), który jest głęboko zakorzeniony w Chrystusie. Chrystus bowiem wchodząc w świat, daje światu gwarancję przyszłości w Bogu. Jest On nie tylko sposobem widzenia świata i jego centralnym punktem, ale jest też Tym, który stoi ponad światem i świat transcenduje ku sobie. Chrystus jest dla Guardiniego podstawą światopoglądu przez Jego widzenie świata i przez patrzenie na świat przez Niego. Dlatego nierozzerwalnie łączył życie świata z życiem wiary. Czynił to w dynamicznych i poszukujących prawdy środowiskach naukowych i duszpasterskich, nie odzielając jednocześnie nauki od duszpasterstwa.

Ze spotkania wiary z rozumem i Żywego Boga z żywym człowiekiem w rzeczywistości świata, Guardini czerpał świeżość i głębie dla uprawianej przez Siebie teologii. Jego teologia nigdy nie była czysto teoretyczną i jedynie rozumową dywagacją na temat Boga, człowieka, czy ich wzajemnych więzi i relacji. Zawsze jednak pozostawała konfrontacją świata z wiarą, była nieustannym odczytywaniem świata na nowo w świetle wiary. Wiara i rozum, modlitwa, duszpasterstwo i nauka stały się dla Guardiniego metodologicznym wręcz założeniem jego pracy. W owym „i” bowiem, widział płodny związek, z którego da się zrodzić dojrzałe owoce.

Nigdy nie zaczynał od rozumowych dywagacji, lecz wybierał się w wędrówkę wiary z wątpliwościami i pytaniami na szaniec rozumu. Jego teologia jak sam zaznaczał zaczynała się najpierw w kaplicznych kłęcznikach, z których przenosiła się na kościelne ambony, sale wykładowe, spotkania z ludźmi, a dopiero potem swoje miejsce znajdowała na spisanych kartkach. I dlatego chyba teologia uprawiana przez Guardiniego była mową o Bogu, która rodziła się z rozmowy z Bogiem i prowadziła znów do mówienia z Nim, do Niego i o Nim. Dydaktyczno-naukowa praca Guardiniego w sposób zdecydowany wykraczała poza mury Uniwersytetu. Jego osobiste doświadczenie Żywego Boga wchodziło w ścisły i żywotny związek z życiem poszczególnych ludzi. Na życie patrzył on oczyma Chrystusa – tego, w którym widział istotę chrześcijaństwa i poszukiwał Go dla życia człowieka. Nauczanie chrześcijańskiego światopoglądu, stało się przede wszystkim jego osobistym, wyrazistym świadectwem żywego związku człowieka z Bogiem; związku wyrażonego współczesnym, dynamicznym językiem teologicznym, który określił go jako myśliciela chrześcijańskiej egzystencji.

Poszukiwanie nowych teologiczno-egzystencjalnych form wyrażania Bosko-ludzkiego związku życia nie sprowadzało się w teologii Guardiniego do dewocyjnych dyrektyw i gotowych rozwiązań. Nie opierało się na relatywizacji, lecz na poszukiwaniu prawdy. Prawdy o indywidualnym i wspólnotowym życiu człowieka w komunii z

<sup>3</sup> R. GUARDINI, "Vom Wesen katholischer Weltanschauung", *Die Schildgenossen* 4(1923) nr 4, 66-79; *Europa und christliche Weltanschauung*, Würzburg 1965.

Bogiem, które ma realny, nadziejerodny wpływ nie tylko na obecne życie człowieka. Troska o prawdę i umiejętność dzielenia się prawdą zgromadziła wokół Guardiniego ludzi niemal wszystkich warstw społecznych, którzy widzieli w Nim pokazującego światło. Konsekwentnie realizowany związek życia wiary i rozumu, uwierzytelniał się z charyzmatyczną mocą w jego przepowiadaniu i nauczaniu. Przez to Guardini dokonał przełomu świadomości wiary i wywarł znaczący wpływ na kształt kultury religijnej poszczególnych ludzi w ówczesnych Niemczech. Świeżość uprawianej przez Niego teologii znajduje szczególne swe miejsce również w wielu aspektach współczesnej eklezjologii, chrystologii, liturgiki, czy życia duchowego.

Twórczość pisarska Guardiniego jest wynikiem jego życiowych przemyśleń na temat związku życia wiary i ludzkiej egzystencji. Owocami tych przemyśleń dzieli się z czytelnikami i słuchaczami, aby im przyjść z pomocą w rozwiązywaniu palących trudności. Niemal wszystkie jego dzieła nie posiadają znamion systematycznie uprawianej nauki, lecz stanowią okolicznościowe odzwierciedlenie konkretnej potrzeby aktualnej egzystencji<sup>4</sup>

Trudno znaleźć jakiś jeden wspólny mianownik dla życia i twórczości Guardiniego. Krzywdzące byłoby przyporządkowanie Guardiniemu któregoś z obszarów jego działalności w sposób szczególny. One wszystkie stanowiły całość Jego życia, koncentrując wysiłek kaznodziei, kerygmatyka, pedagoga, nauczyciela, mistrza i naukowca na przygotowaniu człowieka i towarzyszeniu mu w samodzielnym i odpowiedzialnym życiu wiary w granicach Kościoła tworzącego nową jakość życia religijno-społeczno-polityczno-kulturowego. Jednak jest coś, co charakteryzowało go w sposób szczególny – sejsmograficzne wyczulenie, uwrażliwienie na przyszłość, doskonała znajomość współczesności. Podejmował dialog z współczesnością i odsyłał ją do życia wiary z zatroskaniem o jej przyszłość. W życiu wiary w związku z Chrystusem widział bowiem możliwość rozwoju i spełnienia dla człowieka, świata, jego historii. Przez całe życie był człowiekiem pilnie poszukującym prawdy, ciągle pytającym i szukającym odpowiedzi, głęboko zaangażowanym w sprawy wiary i świata, głęboko wierzącym, ale i niejednokrotnie wątpiącym, a przede wszystkim ciągle pytającym.

Teologia, której najserdeczniejszym centrum pozostaje Osoba i Dzieło Jezusa Chrystusa jest obecna nie tylko w pisarskiej działalności Guardiniego. Jest ona obecna w całym życiu Teologa, poczynając od jego działalności kapłańsko-duszpasterskiej, w której widział większą możliwość miłowania przez pedagogiczne wysiłki – zmierzające do stawiania czoła centralnym tematom wiary i budowania odpowiedzialnej świadomości za jej kształt – aż po jego naukowo-dydaktyczną pracę uniwersytecką.

## 2. Jezus Chrystus – Droga, Prawda i Życie – jako *universale concretum*

Uprawiana przez Guardiniego chrystologia jest propozycją myślenia chrystocentrycznego<sup>5</sup>, czyli takiego postrzegania rzeczywistości, w której Osoba i Dzieło Chry-

<sup>4</sup> R. GUARDINI, "Życie wewnętrzne chrześcijanina", tłum. J. Koźbial, *W drodze* 17(1991) nr 7-8, 47-54.

<sup>5</sup> R. GUARDINI, *Das Bild vom Jesus dem Chrystus in Neuen Testament*, Würzburg 1936; *Die menschliche Wirklichkeit des Herrn. Beiträge zu einer Psychologie Jesu*, Würzburg 1936; *Der Herr. Betrachtungen*

stusa byłyby skutecznym wzorcem jednania tego, co różne. On bowiem jest najuniwersalniejszym konkretem i najbardziej ukonkretnioną rzeczywistością uniwersalną. Z teologicznych publikacji niemieckiego teologa można odczytać wezwanie do uprawiania chrystologii integralnej, na usługach wiary i bliskiej życia.

Chrystologię Guardiniego można odczytać w kluczu *universale concretum*<sup>6</sup> Punktem wyjścia i najserdeczniejszym centrum jest tutaj Wydarzenie Wcielenia Syna Boga. Ono stanowi nadzieję jedności z otwartością na wielość i różnorodność, przy jednoczesnym zachowaniu własnej tożsamości. W tym świetle Jezus Chrystus jawi się jako absolutny punkt skupienia wszelkiej wielości, jako faktycznie zrealizowana jedność pomimo różnic niemożliwych do pokonania w teorii. W Nim spotykają się bowiem wszelkie ogniskowe rzeczywistości – to, co boskie z tym, co ludzkie, wieczność z doczesnością, świętość z grzesznością, *universale* z *concretum*. Jezus Chrystus jest tym, który scala w sobie największe różnice rzeczywistości. Jest jednością Stwórcy i stworzenia, w sobie scala życie ze śmiercią ukazując ich jedność w tajemnicy zmarłychwstania.

Jezus Chrystus jako *universale concretum* w teologicznej twórczości Monachijskiego Teologa jawi się w perspektywie *Drogi* jako egzystencji świata, *Prawdy* jako pełni chrześcijańskiego objawienia i *Życia* jako nowego sposobu istnienia człowieka i świata. *Droga* jest formą życia Chrystusa jako przechodzenie od Ojca do świata i człowieka, oraz od świata i człowieka do Ojca wraz ze światem i człowiekiem ocalonym i pojednanym na drodze ofiarniczego charakteru egzystencji Odkupiciela. Chrystus nie tylko wskazuje kierunek, w którym można zdążać ku Ojcu, ale sam jest „najserdeczniejszym punktem” powrotu do Niego. Jezus jest jedynym pośrednikiem drogi do Ojca i tylko w Nim mamy dostęp do Niego. Droga ta prowadzi przez miłość, którą człowiek może przeżyć naśladowując Chrystusa. *Prawda* – wskazuje na Chrystusa jako słowo Boga i o Bogu, źródło i pełnię chrześcijańskiej prawdy, danej przez Chrystusa Kościołowi i przyjętej przez człowieka w wierze. *Życie* Chrystusa jest życiem samego Boga. Otwiera się ono przed nami w Chrystusie, dając nam nowy sposób istnienia otwarty na wieczność<sup>7</sup>

⋮

---

*über die Person und das Leben Jesu Christi*, Mainz 1937; *Das Wesen des Christentums*, Würzburg 1938; *Das Christusbild der paulinischen und johanneischen Schriften*, Würzburg 1940; *Nur wer Gott kennt, kennt den Menschen*, Würzburg 1952.

<sup>6</sup> Pojęcie pochodzi od Mikołaja z Kuzy. Rozwinięte zostało przez H. U. v. Balthazara (*W pełni wiary*, tłum. J. Fenrychowa, s. 44) a następnie poszerzone w kontekście teologii kulturowego pluralizmu przez J. Szymika i Góździa – J. SZYMIK, *Universale concretum. Chrystocentryzm jako klucz do jednania różnorodności*, w: TENŻE, *Wszystko zjednoczyć w Chrystusie*, Wrocław 2003, 163-183.

<sup>7</sup> „Woher Er komme? wer Er sei? Wie Er zu Gott stehe und wie zum Menschlichen? was Er wolle? - und es entstanden die großen Bestimmungen: Christus ist der Logos. Er ist der Weg, die Wahrheit und das Leben. Er ist das Licht und die Liebe. Er ist Jener, der von Oben kommt” - R. GUARDINI, *Das Bild von Jesus dem Christus im Neuen Testament*, Würzburg 1953, 68 - i nieco dalej: „Diesen aber, welcher Logos ist und Mensch; diesen inbegriff, diesen Ein-und-Alles, drückt er in Wendungen aus, welche das Höchste enthalten, was es für den Menschen gibt: er nennt Ihn das Licht, den Weg, die Wahrheit, das Leben. Der Gottmensch bringt nicht das Licht, sondern Er selbst leuchtet. Christus zeigt nicht den Weg, sondern seine Person ist inmitten der Welt-Wirre das Einzige, was gerichtet ist und den , der sich Ihm anvertraut, führt. Der Herr verkündet nicht die Wahrheit ist sein eigenes lebendiges Sein, allein wesenhalt und ohne Trug” - s. 77-78; Christus die Wahrheit, das Licht, der Weg, der Logos und die Türe und das Leben – TENŻE, *Das Christusbild der paulinischen und johanneischen Schriften*, Würzburg 1940, 160-180.

Guardini, będąc baczny obserwatozem życia, doskonale zdawał sobie sprawę z narastającej fali laicyzacji i postępującego procesu sekularyzacji z jednej strony i dążeń ludzkich, w różnych aspektach i obszarach życia, zmierzających do zhumanizowanego, scalonego i wyzwolonego świata ludzkich pragnień z drugiej strony. Dlatego jego teologia jest konsekwentnie przedkładaną propozycją chrystologicznie rozumianej relacji Bosko-ludzkiego życia, która jest prawdziwym, a nie utopijnym czy demagogicznym źródłem antropologicznej nadziei na spełnienie i pojednanie człowieka i świata z Bogiem. Jest propozycją, można powiedzieć, nie tyle projektu, ile gotową i pełną ofertą na spełnione życie ludzkie w życiu boskim, bo poświadczoną życiem samego Mistrza i jego wyznawców.

Chrystus – Droga, Prawda i Życie staje się podstawą Miłości, Wiary i Nadziei człowieka, które przez Objawienie i Odkupienie prowadzą go do Zbawienia. Odkupieńcza Droga Miłości Boga do Człowieka i Człowieka do Boga w Jezusie Chrystusie oraz objawiona w Nim Prawda o związku współ-bycia Boga z człowiekiem, na życie aż po śmierć, przez wiarę wciela w życie człowieka, który w rozmaity sposób poszukuje ostatecznej przyszłości, głęboką Nadzieję Zbawienia, wykraczającą poza śmierć.

Jezus Chrystus *universale concretum*, tylko On i dla wszystkich jest drogą odkupieńczej-miłości; objawioną prawdą-wiary; i nadzieją zbawionego-życia; tak wydaje się brzmieć podstawowe założenie uprawianej przez Guardiniego teologicznie głębszej i egzystencjalnie, pro ludzko ukierunkowanej chrystologii inkarnacyjno-paschalnej.

Teologiczna głębia chrystologii Guardiniego polega na tym, że chrystologię umieszcza on w samym centrum uprawianej przez niego teologii i przeżywanego życia. Czyni z niej właściwy klucz odczytywania, porządkowania i interpretowania poszczególnych prawd teologicznych i samego życia. I choć nie jest to odrębny, systematyczny wykład, z zachowaniem wszystkich kanonów akademickiej metodologii, to jednak zawsze Osoba i Dzieło Jezusa Chrystusa, jako istota chrześcijaństwa, znajduje się w samym centrum jego rozważań, kazań, wykładów, religijnej czy medytacyjnej literatury, które nie są rozwodnionymi przemyśleniami, lecz stanowią owoc spotkania żywej wiary człowieka z żywym Bogiem. Guardini bowiem nigdy chrystologicznego namysłu nie sprowadzał jedynie do intelektualnych dysput – z wielkimi myślicielami, teologami, literatami – czy do osobistych rozważań tylko na płaszczyźnie rozumu. Jego chrystologia do biurka profesorskiego i sal wykładowych dochodziła z kaplicznych, kościelnych kłęczników i ambon. Takie bowiem było metodologiczne i podstawowe założenie uprawianej przez niego teologii, w tym również chrystologii. Głęboki związek wiary i rozumu z konkretną i żywą postacią Chrystusa widoczny jest w całej teologicznej myśli Guardiniego, poczynając od Objawienia<sup>8</sup>, przez paterologię<sup>9</sup>, antropologię<sup>10</sup>, eklezjologię<sup>11</sup>, charytologię<sup>12</sup> – aż po eschatologię<sup>13</sup>.

<sup>8</sup> Por. R. GUARDINI, *Die Offenbarung. Ihr Wesen und ihren Formen*, Würzburg 1940 (tłum. polskie A. Payget – *Objawienie. Naturali formy objawienia*, Warszawa 1957).

<sup>9</sup> Por. TENZE, *Das Herren der Schöpfung, Rom 8, 12-39*, Würzburg 1958; TENZE, *Vom lebendigen Gott*, Mainz 1930 (tłum. polskie K. Wierszyłowski – *O Bogu żywym*, Warszawa 1987); TENZE, *Das Gebet des Herrn*, Mainz 1934 (tłum. polskie M. Labiś – *Modlitwa Pańska*, Kraków 2003).

<sup>10</sup> Por. TENZE, *Welt und Person. Versuche zur christlichen Lehre vom Menschen*, Würzburg 1939 (tłum. pol. J. Bronowicz – *Koniec czasów nowożytnych. Świat i osoba. Wolność, taska, los*, Kraków 1969, 89-222).

Chrystologia Guardiniego, mocno zakorzeniona biblijnie, podejmuje owocny dialog z życiem, ukazując głębie i powagę egzystencjalnego zaangażowania Boga w życie człowieka w Osobie i Dziele Jezusa Chrystusa. Ale również stawia on poważne i odpowiedzialne wyzwanie dla egzystencjalnego zaangażowania człowieka w życie Boga. Tak bowiem rozumie relację wiary, która jest relacją zaangażowanego życia Boga w życie człowieka i odwzajemnieniem zaangażowanego życia człowieka w życie Boga<sup>14</sup>. Jezus Chrystus jest dla Guardiniego osobowym bosko-ludzkim wzorcem osobowego bosko-ludzkiego życia, gdyż On sam jest tym życiem. Dlatego człowiek poza Chrystusem pozostanie ani nie spełniony, ani niezrozumiały. Osoba człowieka pełnię odnajduje w osobie Chrystusa, dlatego Chrystus jest drogą, prawdą i życiem kształtującym osobę ludzką.

Jeśli więc życie Chrystusa jest życiem człowieka i człowiek swą pełnię osiąga tylko w Nim, to życie człowieka musi powtórzyć inkarnacyjno-paschalną drogę Chrystusa. Guardini konsekwentnie broni prawdy, że życie Boga objawia się w konkretnej historii Jezusa z Nazaretu i jest w Nim dialogicznym spotkaniem Boga z człowiekiem w jego własnej historii<sup>15</sup>. Chrystus w spotkaniu tym jest Słowem, jakie Bóg kieruje do człowieka i odpowiedzią, jaką człowiek udziela Bogu na Jego Słowo – na stały nierozwalny, niezmienny i niepomieszany sposób. Definitywną więc realizacją wcielnego Słowa Bożego w historii człowieka jest inkarnacyjna odpowiedź wiary człowieka, który przez przyjęcie Słowa Bożego przyjmuje w swoje życie formę istnienia Chrystusa – przez krzyż do zmartwychwstania. Wcielony sposób komunii Bosko-ludzkiego życia staje się doświadczeniem życia człowieka przez związek wiary i modlitwy człowieka z życiem Boga, który ma realny wpływ na codzienne życie człowieka. Dopiero ten sposób i kształt życia wyjaśnia życie człowieka i pozwala mu dostrzec spełnioną nadzieję.

### 3. Nowość uprawianej przez Guardiniego teologii

Konsekwentnie chalcedoński rys uprawianej przez Guardiniego chrystologii mocno współbrzmi z jej egzystencjalnym wychyleniem, co owocuje niespotykaną głębią teologalnego rozumienia życia i życiowego rozumienia teologii. Nowość uprawianej przez Guardiniego teologii polega na odejściu od statycznych i skostniałych form na rzecz dynamicznych rozwiązań. Nie oznacza to oczywiście rewolucyjnych zmian w teologii czy modernistycznych rozwiązań. Teologię Guardiniego charakteryzuje śmia-

<sup>11</sup> Por. TENZE, *Die Kirche des Herrn, Meditationen über Wesen und Auftrag der Kirche*, Würzburg 1965 (tłum. polskie J. Zychowicz – *Bóg. Nasz Pan Jezus Chrystus. Osoba i życie*, Warszawa 1999).

<sup>12</sup> Por. TENZE, *Freiheit, Gnade, Schicksal. Drei Kapitel zur Deutung des Daseins*, München 1940 (tłum. polskie J. Bronowicz - *Wolność-Laska-Los*, Kraków 1995).

<sup>13</sup> Por. TENZE, *Die Letzte Dinge. Die christliche Lehre vom Tode, der Lauterung nach dem Tode, Auferstehung, Gericht und Ewigkeit*, Würzburg 1940 (tłum. polskie T. Grodecki, - *O rzeczach ostatecznych. Chrześcijańska nauka o śmierci, oczyszczeniu po śmierci i wieczności*, Kraków 2004).

<sup>14</sup> TENZE, *Der Glaube*, „Die Schildgenossen” 12(1932) nr 2-3, 49-61; nr 4, 175-181; nr 5, 189-194; nr 6, 235-244; nr 8-9, 329-343; TENZE, „Der Glaube im Neuen Testament”, *Die Schildgenossen* 10(1930) nr 5, 394-407; nr 6, 481-498; TENZE, *Vom leben des Glaubens*, Mainz 1936.

<sup>15</sup> Liczne fragmenty – TENZE, *W poszukiwaniu oblicza Boga*, tłum. S. Wolski, Wrocław 2000.

łość i odwaga myśli w restaurowaniu chrześcijaństwa. Całe bogactwo teologicznej wiedzy, które wypracowała i niesie Tradycja, Guardini stawia w konfrontacji z ogromem pytań, które zadaje kultura i szuka wspólnej drogi dla Boga i człowieka w żywym i bliskim związku życia człowieka z życiem Chrystusa.

Guardini w teologicznych poszukiwaniach sensu życia i związku bosko-ludzkiego współbycia chętnie podejmuje dialog nie tylko z wielkimi teologami – jak choćby Augustynem<sup>16</sup>, czy Bonawenturą<sup>17</sup> – korzystając z dziedzictwa Tradycji. Partnerem do rozmów o żywym Bogu stają się dla niego również filozofowie – Sokrates<sup>18</sup> czy Kierkegaard – a także wielka literatura Dantego<sup>19</sup>, Pascala<sup>20</sup>, Hölderlina<sup>21</sup>, Dostojewskiego<sup>22</sup> czy Rylkiego, jeśli tylko prowadzony z nimi dialog okazuje się sposobnością do wtargnięcia łaski w świat ludzkich spraw, bez rezygnacji z tego, co stanowi o istocie tożsamości chrześcijańskiego życia – Chrystusa, zbawienia świata.

Trudno jednak zakwalifikować Guardiniego w Jego teologicznych poszukiwaniach do jednej i określonej szkoły myślenia. Jednocześnie jego refleksja teologiczna, choć z pozoru wydaje się pozbawiona ram teologicznego profesjonalizmu, ścisłych kanonów uprawianej w jego czasach teologicznej sztuki myślenia, pozostaje jednak teologią o niezwyklej głębi, w zdecydowany sposób odcinającej się od tradycyjnej literatury dewocyjnej.

Guardini nie pozostawił po sobie wielu w ścisłym sensie dzieł z zakresu teologii systematycznej. Zdecydowana większość jego prac zalicza się do gatunku literatury religijno-medytacyjno-duchowej. Ale to między innymi właśnie on przełamał niechęć teologów w teologii do przekraczania stereotypów. Z odwagą, ale i z odpowiedzialnością za prawdę objawioną, udawał się z trudnymi pytaniami o człowieka, Boga, świat, związek bosko-ludzkiego życia, na obrzeża teologii, do różnych dyscyplin i dziedzin nauki, by pomóc współczesnej kulturze, borykającej się z różnymi dylematami, w poszukiwaniu wiarygodnych odpowiedzi i zaprowadzić w te obszary życia, które pomogą dostrzec kulturę niekulturalną, naturę nienaturalną i nieludzki świat, jeśli jest myślany i urządzany bez Boga. Był baczny obserwator i diagnostyką współczesności zatroskanym o przyszłość człowieka i świata, co zaowocowało szerokim, a zarazem głębokim, spojrzeniem na związek Bosko-ludzkiego życia.

Sam jednak nie daje gotowych rozwiązań. Odsyła swego odbiorcę, czytelnika, słuchacza w wędrówkę samodzielnego wysiłku myśli, w trakcie której musi zmierzyć się

<sup>16</sup> TENZE, *Die Bekehrung des heiligen Aurelius Augustinus*, Würzburg 1959.

<sup>17</sup> TENZE, *Systembildende Elemente in der Theologie Bonaventuras. Die Lehren von lumen mentis, von der gradatio entium und der influentia sensus et otus*, Mainz 1916; TENZE, *Die Lehren hl. Bonaventura von der Erlösung. Ein Beitrag zur Geschichte und zum System der Erlösungslehre*, Düsseldorf 1921.

<sup>18</sup> TENZE, "Der Tod der Sokrates. Versuche eine Deutung", *Die Schildgenossen* 6(1926), 396-435.

<sup>19</sup> TENZE, *Der Angel in Dantes Göttlicher Komödie*, München 1951.

<sup>20</sup> TENZE, *Christliches Bewußtsein. Versuche über Pascal*, Leipzig 1935.

<sup>21</sup> TENZE, *Hölderlin und das Wesen der Dichtung*, München 1937; *Hölderlin. Weltbild und Frömmigkeit*, München 1955.

<sup>22</sup> TENZE, *Der Mensch und der Glaube über die religiöse Existenz in Dostojewskijs großen Romanen*, Leipzig 1933; TENZE, *Religiöse Gestalten in Dostojewskijs Werk*, München 1951.

z zasadniczymi pytaniami o życie wiary<sup>23</sup> Życie wiary nie sprowadza się jednak do czysto intelektualnego namysłu nad Tajemnicą Boga czy do samej decyzji woli człowieka. Jest przede wszystkim łaską spotkania Tajemnicy życia człowieka z Tajemnicą żywego Boga. Dlatego uprawiana przez Guardniego teologia jest stawaniem życia człowieka, jego rozumu i wiary, na granicy Tajemnicy żywego Boga, który dla życia człowieka ma Słowo życia i Słowo o życiu. To Słowo ma soteriologiczną i kulturotwórczą moc, którą można odczytać rozumem i przyjąć w związku wiary, tworzącej więź miłości, wykraczającej poza doczesne granice doczesności, którą da się zobaczyć w nadziei posiadającej kształt Chrystusa.

Sposób uprawianej przez Guardniego teologii jest przekonującym świadectwem wiary, że kształt Boso-ludzkiego życia nie może sprowadzić się do abstrakcyjnych form myślenia, liberalizujących odmian jakiegokolwiek izolacjonizmu spraw ludzkich od boskich, wiedzy o Bogu od wiedzy o człowieku, doczesności od wieczności, wartości materialnych od duchowych, gdyż wówczas świat Boski będzie skazany na konkurencyjną rywalizację ze światem ludzkim, a ludzki z Boskim. Tylko ukierunkowanie życia człowieka na żywą postać Chrystusa pomaga dostrzec, że te dwie wielkości, boska i ludzka, nie są i nie muszą być przeciwko sobie, lecz dla siebie.

#### 4. Chrystus szansą pełnej humanizacji życia człowieka

Jedynie konsekwentnie chalcedońska chrystologia z jednoczesną maksymalną otwartością na współczesność jest szansą pełnej humanizacji życia<sup>24</sup>, która zwraca człowieka Bogu, zgodnie z jego pierwotnym zamysłem, tworząc komunie życia Boga i człowieka. Drogą prowadzącą do tego jest Chrystus, który przez miłość wprowadza w ludzki świat prawdę o rzeczywistym życiu Boga, w którym człowiek z miłości i przez wiarę ma swoje miejsce i do którego przybliży się przez nadzieję. Żadna bowiem czysto-ludzka autosoteria nie jest w stanie wybawić człowieka od tego, co ludzki świat czyni nie-ludzkiem. Autosoteria może jedynie kształtować w człowieku nie-ludzką obietnicę nadziei na granicy półprawdy i mrzonki. Nie-ludzkie i bez-miłosne bowiem zawsze jest to, co jest bez-Boskie. Nie-prawdziwe i nie-mocne zawsze jest to, co jest nie-rzeczywiste i nie-trwałe. Bez-nadziejne i rozpaczliwe zawsze jest to, co absolutnie skończone, bez szans na nie-skończoność.

Jedynie Chrystus w ludzki świat wnosi pewność wybawienia od nieprawdy, która zagraża ludzkiej wolności i stoi murem między człowiekiem i Bogiem w relacji wiary. Nieprawda bowiem konstruuje życie w oparciu o liberalistyczne formy samowoli, które pozwalają, a nawet domagają się relatywizowania tych obszarów życia, które z Bożego ustanowienia pozostają nienaruszalne, lub manipulowania prawdą. Prawda, z którą Chrystus przychodzi na świat nie służy dezorganizowaniu życia człowieka, ale dokładnie odwrotnie – jego organizowaniu. Tylko Chrystus ale dla wszystkich jest

<sup>23</sup> J. W. KOWALSKI, "Nowe kierunki w teologii. Romano Guardini", *Znak* 5(1950) nr 3, 195 – „ma wstręt do płytkich rozwiązań i chętniej użyje pytań niż łatwej i spokojnej kropki”

<sup>24</sup> Por. B. HALDA, *Christianisme et humanisme chez Romano Guardini*, Paris 1978.

niezmienną prawdą o wspólnym życiu Boga i człowieka<sup>25</sup>, które nie jest zepchnięte do narożnika walki, rywalizacji, czy konkurencji. Świat Boskiego życia oświetla rozmaite mroczne rejony życia człowieka, nigdy na odwrót. Jeśli człowiek nie pomylił siebie z Bogiem, życia Boskiego ze swoim własnym, to prawda o wzajemnym życiu bosko-ludzkiem, która ujawniła się w samym Chrystusie i którą ujawnił Chrystus dla człowieka, stanie się zobowiązującym odkryciem w wierze objawienia, że Bóg i człowiek są przeznaczeni do wspólnoty życia. Tę prawdę Chrystus stawia przed człowiekiem jako cel sam w sobie, jej poszukiwanie jako drogę do celu, a realizowanie jej – życiem w wolności.

Prawda jednak zawsze koegzystuje z miłością<sup>26</sup>, a bez niej staje się bezduszna. Dlatego Chrystus uwalnia ludzką zdolność kochania od bezdroży miłości, które popychają człowieka w nierzeczywisty świat fantasmagorii czy hedonizmu – aż po graniczne formy przepaści egocentrycznego bez-istnienia. Tylko Chrystus i dla wszystkich jest „dwukierunkową” drogą miłości, od Boga do człowieka i od człowieka do Boga. Tylko z Boga bierze się miłość gotowa na wszystko, nawet na śmierć, i tylko z miłości Boga człowiek jest zdolny miłować. Miłość przyszła w ludzki świat drogą Chrystusa i pozostaje w świecie w formie Chrystusa. Chrystus wybawił ludzką zdolność kochania od bez-Boskiej miłości, oczyścił ją z nieprawdy i odkupił – z miłości i miłością – ludzką miłość z nie-ludzkich kształtów<sup>27</sup> Wewnętrznytrinitarną odwieczną relację miłości wcielił w relację między Bogiem i człowiekiem, przez co wytłumaczył i uzasadnił ludzką zdolność kochania i Boską obecność wieczności w ludzkim doczesnym życiu.

Guardini jest bez wątplenia niez mordowanym obrońcą chrześcijańskiej nadziei dla człowieka, którą odnajduje w rezurekcyjno-chwalebnyim życiu Chrystusa. Dlatego też nie na polu walki, lecz na ewangelicznej drodze dialogu prowadzi życie człowieka ku Chrystusowi i życie Chrystusa ku człowiekowi, dążąc do ich wzajemnego spotkania w wierze i miłości. Nie mami przy tym człowieka płytkimi obietnicami powierzchownego spełnienia zachcianek życia, lecz konsekwentnie wskazuje na trudności i niebezpieczeństwa ewangelicznej drogi życia. Odwieczne pochodzenie człowieka z miłości i odwieczne przeznaczenie dla miłości, wyznacza eschatologiczny kierunek nadziei, historii życia człowieka, która prowadzi go do ostatecznego spełnienia<sup>28</sup> Drogi tej nie da się pokonać samą argumentacją rozumu, lecz posłuszeństwem wiary i miłości wobec rzeczywistości Chrystusa. Zmartwychwstały, który wcześniej umiera i oddaje życie, wnosi w świat ludzkich spraw trwałą i prawdziwą nadzieję, że praw-

<sup>25</sup> R. GUARDINI, *Wille und Wahrheit*, Mainz 1934; *Koniec czasów nowożytnych*, dz. cyt., 247-248; *Kościół Pana*, dz. cyt., 119nn.

<sup>26</sup> TENZE, *Die christliche Liebe, eine Auslegung von 1 Kor 13*, Würzburg 1940; TENZE, "Die Liebe im Neuen Testament", *Die Schildgenossen* 10(1930) nr 2, 97-125.

<sup>27</sup> TENZE, *O rzeczach ostatecznych*, dz. cyt., 125; *Objawienie*, dz. cyt., 139n; *Koniec czasów nowożytnych*, dz. cyt., 325; *Das Bild von Jesus Christus im Neuen Testament*, dz. cyt., 112; *Bóg daleki, Bóg bliski*, dz. cyt., 81, 109; *Wprowadzenie w modlitwę*, dz. cyt., 541; *Bóg*, dz. cyt., 110-114, 182, 290, 352; *W poszukiwaniu oblicza Boga*, dz. cyt., 68; *O istocie chrześcijaństwa*, dz. cyt., 58; *Jesus Christus Słowo duchowe*, tłum. K. Wierszyłowski, Warszawa 1988, 40nn.

<sup>28</sup> Por. TENZE, *O rzeczach ostatecznych* dz. cyt.; *Kościół Pana*, dz. cyt., 139-140; *O istocie chrześcijaństwa*, dz. cyt., 35, 58, 130, 170, 182; *Przedszkole modlitwy*, tłum. A. Dworak, Warszawa 1987, 123, 181 203; *W poszukiwaniu oblicza Boga*, dz. cyt., 72-75; *O Bogu żywym*, dz. cyt., 50n.

dziwie można zmartwychwstać z rozpacz, cierpienia, upartego i złego losu, wreszcie ze śmierci. Jeśli człowiek, wstępując na drogę życia Chrystusa, rozda i odda własne życie – zyska wieczność. Światło Zmartwychwstałego i Chwalebno odbiera wszelki zwycięski blask temu, co skończone, nietrwałe, destruuujące czy dywersyfikujące. Tylko On – prawdziwie Żyjący jest realnym kształtem nadziei zbawienia dla wszystkich pragnących życia, gdyż odbiera życie śmierci i prowadzi je w przyszłość poza doczesność. Nadzieja chrześcijańska posiada ekskluzywno-universalną chrystologiczną gwarancję życia. Nikt bowiem przed Chrystusem i nikt po Nim nie dał takiej gwarancji, która swymi skutkami i zasięgiem ogarniałaby wszystkich i wszystko. Chrystus jest dla chrześcijańskiej nadziei – eschatologicznie zorientowanej – jedynym argumentem spoza historii dla każdej historii ludzkiej. Nadzieja Chrześcijańska przemierza paschalną drogę Chrystusa. Z niej historia życia człowieka, pozostając w relacji wiary i miłości z Chrystusem, wygląda Wielkanocnego poranka, który wprowadza człowieka na stronę ocalonego życia. Całe bowiem życie Chrystusa jest proegzystencją „dla” i „za” życiem człowieka.

## 5. Teologiczne intuicje Guardinięgo we współczesnej teologii

W teologii współczesnej można zauważyć dość żywe, ale wybiórcze zainteresowanie teologią Guardinięgo. U wielu spośród Teologów dwudziestego i obecnego stulecia można odnaleźć ślady wpływu Guardinięwskiego teologicznego myślenia z egzystencjalnym wychyleniem we współczesność i jednoczesną odpowiedzialnością za przyszłość oraz identyfikacji z niezwykle otwartością na dialog z literaturą, sztuką, nauką, filozofią... które kształtują swoją epokę.

Warto wspomnieć choćby młodego Balthasara, który w studenckich latach swojej młodości zainteresował się teologią i poszukiwaniem związku teologii z filozofią i literaturą, rozumu z wiarą, również za sprawą Guardinięgo<sup>29</sup>. Zaowocowało to w jego dalszej teologicznej twórczości zdecydowanym ukierunkowaniem na żywą postać Chrystusa – kategorię chrześcijańskiego myślenia, której poszukiwał między innymi w literaturze i sztuce, wydobywając to, co żywe i konkretne, chroniąc tym samym teologię od tego, co abstrakcyjne i nierzeczywiste. Podejmując dialog ze współczesną literaturą<sup>30</sup>, w której szukał religijnych postaw autorów, stosował właśnie interpretacyjną metodę Guardinięgo, odwołując się do filozofii i teologii.

Wpływ sztuki uprawiania teologii Guardinięgo, zaznacza się również w teologii Jozepha Ratzingera, co da się mocno zauważyć choćby na wielu stronicach jego rozważań na temat *Prawdy w teologii*<sup>31</sup> Głębia egzystencjalnego myślenia i związek

<sup>29</sup> H. U. VON BALTHASAR, *Romano Guardini. Reform aus dem Ursprung*, München 1970; TENZE, *Mein Werk. Durchblicke*, Einsiedeln-Freiburg 1990, 46.

<sup>30</sup> Praca doktorska H. U. von Balthasara, *Geschichte des eschatologischen Problems in der modernen deutschen Literatur*, Zurich, zwłaszcza s. 219 i jego inne dzieło *Unser Auftrag. Bericht und entwurf*, Einsiedeln 1984, 32 odsłaniają wpływ Guardinięgo; Balthasar szuka również związku Boga z muzyką i określa formę w muzyce jako włączenie pierwiastka Boskiego do kategorii czso-przestrzennych, normalnego medium do jego rozumienia – *Die Entwicklung der musikalischen Idee. Versuch einer Synthese der Musik*, Braunschweig 1925, 3-38.

<sup>31</sup> Tłum, M. Mijalska, Kraków 2005, ss. 42, 52-54, 62-65, 67-69, 73,90-91,107-114.

życia wiary człowieka z Bogiem podpowiadają Ratzingerowi za Guardinim, że myślenie w teologii nie jest produktem człowieka, lecz owocem spotkania z żywym Słowem Boga mającym realny wpływ na życie człowieka. Teologia przecież w istocie swojej ma służyć życiu i podpowiadać mu prawdę o rzeczywistości realnego Boga, do którego można dojść drogą Chrystusa w Kościele, który jest żyjącym Słowem, zobowiązującym głosem wiary. Dogmat zaś w teologii widzi jako obdarzającą siłę, która otwiera nowe perspektywy<sup>32</sup> dla życia wiary.

Ratzinger w Guardinim dostrzega Teologa, który nie tyle relacjonuje historyczną kondycję świata i miejsca Boga w świecie, ile zatroskanego o życie współczesnego świata w bliskości z Bogiem. Historia teologii nie wyczerpuje teologii Guardiniego. Ona o tyle jest ważna, o ile z jej przeszłości da się wyprowadzić przyszłość. Guardini postuluje bowiem powstanie „przyszłego uniwersytetu” teologii praktycznej, takiej, która czerpiąc z dorobku tradycji i zachowując swój ściśle naukowy charakter, stała by się konkretnym i prawdziwym słowem życia i słowem o życiu – Boga i człowieka. Teologiczne pragnienia Guardiniego ściśle wiążą się z troską o prawdę, poszukiwaniu której oddał całe swoje życie i stał się jej niezłomnym orędownikiem, tak jak Mohler, Newman, Scheeben, de Lubac, Congar czy Balthasar<sup>33</sup>, którzy przez poszukiwanie prawdy i dążenie do prawdy zwrócili teologii jej pluralizm, broniąc przy tym jej tożsamości<sup>34</sup>.

Guardini jest teologiem granic. Z teologiczną prawdą o Bogu, świecie i człowieku wybierał się w wędrówkę, która zatrzymywała się na granicach nieznanymi obszarów. Z prawdą, której „czuł się szczęśliwym posiadaczem” jako teolog i człowiek wiary i poprzez którą chciał służyć i pomagać w swojej pracy duszpasterskiej<sup>35</sup>, wchodził w dialog z nauką, kulturą, sztuką, literaturą, filozofią, psychologią... Tam stawiał pytania i szukał odpowiedzi. Na owych granicach bowiem widział miarodajne i prawdziwe możliwości poznawcze, istotne rozwiązania dla życia Boga i człowieka. Sam był człowiekiem granic – z urodzenia Włoch, z zamieszkania Niemiec; z wykształcenia teolog i filozof, z zamiłowania znawca literatury, sztuki, psychologii, pedagogiki...

„Graniczność” Guardiniego zaowocowała głębokim, wszechstronnym i szerokim spojrzeniem na Boga, świat, człowieka i ich wzajemny związek życia, co zaowocowało rozwojem głębokiej kultury religijnej jego czasów. Wydaje się, że ten sposób uprawiania teologii, zainicjowany przez Guardiniego w pierwszej połowie dwudzie-

<sup>32</sup> R. GAUARDINI, *Berichte über mein Leben. Autobiografische Aufzeichnungen*, Düsseldorf 1984, 86, za: J. RATZINGER, *Prawda w Teologii*, dz. cyt., 54, 64, 67-69, 73.

<sup>33</sup> Por. H. U. VON BALTHASAR, *Die Wahrheit ist symphonisch. Aspekte der christlichen Pluralismus*, Einsiedeln 1972 (tłum. polskie – *Prawda jest symfoniczna. Aspekty chrześcijańskiego pluralizmu*, Poznań 1998).

<sup>34</sup> J. RATZINGER, "Von der Liturgie zur Christologie. Romano Guardinis theologischer Grundansatz und seine Aussagekraft", w: TENZE, *Wege zur Wahrheit. Die bleibende Bedeutung von Romano Guardini*, Düsseldorf 1985, 128-133 za: TENZE, *Prawda w teologii*, dz. cyt., 90-91, 113-114; Ratzinger odwołuje się też do innych autorów zainspirowanych myślą Guardiniego – H. B. GERL, *Romano Guardini*, Mainz 1985, 52-76 za: *Prawda w teologii*, dz. cyt., 54.

<sup>35</sup> R. GUARDINI, *Wahrheit des Denkens ist Wahrheit des Tuns*, hrsg. v. J. Messerschid, Paderborn 1980, 85; TENZE, *Stationen und Rückblicke*, Würzburg 1965, 41-50.

stego wieku, znalazł swych kontynuatorów w teologii nowego stulecia również na gruncie polskim – Pasierb, Szymik<sup>36</sup>, Klauza...

Teologia Guardiniego, odnaleziona intuicje teologiczne przez Balthasara czy Ratzingera w sposobie uprawianej przez niego teologii, poszukiwanie wspólnych mostów między teologią a literaturą, sztuką, kulturą, różnymi dziedzinami nauki, obserwowane coraz wyraźniej w ostatnich dziesięcioleciach w teologii, mogą stać się impulsami do badań nad bogactwem życia i myśli Romano Guardiniego nie tylko na obszarze chrystologii, ale teologii w szerokim znaczeniu, również tej, która podejmuje głęboki, naukowy i egzystencjalny dialog z literaturą Dostojewskiego, Rilkego, Dantego czy Hölderlina, dążący do religijnej kultury świata mającej realny wpływ na kształt świata i życia człowieka w świecie, które wykracza poza świat.

## ROMANO GUARDINI'S CHRIST: THE PERSON AND THE WORK

### Summary

The paper presents integral approach to Christology in the works of Romano Guardini - German theologian of Italian descent. Guardini perceives in the Work and the Person of Jesus Christ the essence of Christianity, making of Him universal and fundamental category for interpreting the world and man in the world.

At the same time he gives theological reasons and shows precisely that Jesus Christ in His God-man being as well as through His historically redemptive effect is *universale concretum* of God-man unity, who encourages man to have personal relation with Him.

Romano Guardini in the Person and the Work of Jesus Christ as the Way, the Truth and the Life shows the existential depth of the God-man life of Christ, which exerts real influence on the life of man, and which is guaranty of the unity of the God-man life. Thus it gives an answer to existential doubts and questions asked by man.

Guardini presents Jesus Christ, *universale concretum*, in the perspective of the Way as the world's existence, the Truth as the fullness of Christian revelation, and the Life as the new way to exist for man and the world. Christ - the Way, the Truth and the Life becomes the foundation of man's Love, Faith and Hope, which through Revelation and Redemption lead him to Salvation. The redeeming Way of God's Love to man and man's Love to God in Jesus Christ, as well as the Truth about God's and man's coexistence in Him, through faith introduce into man's life deep Hope for Salvation going beyond death. In this project Jesus Christ, *universale concretum*, only He but He for everyone, is the way-of expiating love, the revealed truth of faith, and the hope of redeemed life. That is what appears to be the essential foundation of theologically profound, existentially and humanistically oriented, incarnating and paschal Christology pursued by Guardini.

---

<sup>36</sup> Wprost kilkakrotnie odwołuje się do Guardiniego w swych rozważaniach nad chrystologią kultury – *W światłach Wcielenia*, s. 12, 15, 53, 192, 226; na stronie 192 autor tak pisze: „szukanie prawdy i odważne dawanie jej świadectwa jest obowiązkiem teologii. Jeden z najwybitniejszych teologów XX wieku, intelektualny i duchowy patron tych stronic, Romano Guardini, w dwóch zdaniach dziennika tak streścił uprawianą przez siebie teologię: *Prawda posiada tak czystą i cichą moc. Tak widzę moją pracę duszpasterską – pomagać poprzez prawdę*”